

Zelfgeslepen diamant
van de Hermitage

HERMITAGE AMSTERDAM

A full-length portrait of Catherine the Great, Empress of Russia, seated on an ornate golden throne. She is wearing a voluminous white gown with a blue sash and a large diamond brooch. Her hair is styled in an elaborate updo with a tiara. To her left, on a table, are several crowns and a scepter. The background is a dark, rich brown.

*Catharina
de Grootste*

FOUNDER

BankGiroLoterij
WIN MEER, BELEEF MEER

HOOFDSPONSORS

SPONSOR

MEDIAPARTNER

REGENTEN

De Nederlandsche Bank
Stichting Kramer-Lems
Zweegers Foundation
Wilhelmina E. Jansen Fonds
SGA Schoonmaak
Stichting Virtutis Opus
Van Oord

PARTNERS

HERMITAGE VOOR KINDEREN
AMVJ Fonds
VandenEnde Foundation
Stichting Zabawas

STRATEGIEPARTNER

Bain & Company

SECURITY PARTNER

Bosch Security Projects

INTERNETPARTNER

Sixmo

DRUKWERKPARTNER

Zalsman

REISPARTNER

SRC Reizen

COLLEGES

Vrije Academie voor
Kunsthistorisch Onderwijs

MET DANK AAN

Stichting Vrienden
van de Hermitage Nederland

Over data

Rusland paste zich aan de uniforme Juliaanse kalender van Europa aan in 1700, maar juist in de eerste helft van de achttiende eeuw schakelden de meeste Europese landen over op de Gregoriaanse kalender, die iets voorliep. Het gevolg was dat Rusland opnieuw uit de pas ging lopen in de tijdrekening. Tot 1 februari 1918 bleef de Juliaanse tijdrekening in gebruik in Rusland. We hanteren in deze catalogus de data volgens die in Rusland vigerende kalender, waarbij steeds tussen haakjes het Gregoriaanse equivalent wordt toegevoegd. In de achttiende eeuw was het verschil elf dagen, in de negentiende twaalf en in de twintigste dertien.

Met ondersteuning van de Vrienden is voor deze tentoonstelling het beroemde Spiegelportret van Catharina door Vigilius Eriksen uit 1763 gerestaureerd. Het Spiegelportret is afgebeeld op pagina 110.

Inhoud

6	Voorwoord
	<i>Titel</i>
	Michail Piotrovsky
	Directeur Staatsmuseum de Hermitage

9	Voorwoord
	<i>Catharina, de Grootste</i>
	Cathelijne Broers
	Directeur Hermitage Amsterdam

10	Stamboom
----	-----------------

13	<i>Catharina, een ruwe steen wordt een schitterende diamant</i>
	Vjatsjeslav Fjodorov

51	<i>Catharina’s grote voorbeeld, keizerin Elisabeth I van Rusland</i>
	Natalja Goeseva

82	Kaart Rusland in 1796 De drie Poolse Delingen
----	--

83	Kaart St.-Petersburg en omgeving: paleizen
----	---

85	<i>Catharina’s Rusland wordt een wereldmacht</i>
	Joeri Jefimov

107	<i>Catharina’s staatsieportretten als politiek</i>
	Jelizaveta Renne

129	<i>Catharina, de kunstliefhebber</i>
	Sergej Androsov

192	Catharina’s tijdlijn
194	Het model van de tsarenkroon

194	Objectlijst
206	Bibliografie
210	Colofon

Catharina, de Grootste

In *Jij zegt het*, de roman van Connie Palmen uit 2015, worstelt de ik-persoon met roddels en sterke verhalen over zijn overleden echtgenote. Ze is nauwelijks nog zichtbaar zoals hij haar kende. Ze heeft een sterk imago, maar dat komt hem maar vaag bekend voor. Hij wordt geconfronteerd met een beeld dat ze grotendeels zelf heeft geschapen. Feiten en mythen lopen door elkaar heen.

Dit beeld kwam bij me op toen we de tentoonstelling over Catharina de Grote aan het voorbereiden waren. Hoeveel zicht hebben we op de echte Catharina? Wie was zij? Vinden we méér dan een door haarzelf opgebouwd imago?

Catharina staat vaak in de schijnwerpers. Recent nog was er een mooie tentoonstelling in St.-Petersburg: *Her Imperial Majesty's Hermitage*. In Nederland was zij slechts eenmaal eerder, in 1996, onderwerp van een tentoonstelling. Maar in De Nieuwe Kerk schetste *Catharina, de keizerin en de kunsten* toch meer de kunsten dan de keizerin. In de Hermitage Amsterdam richten wij ons nu op haar karakter en hoe dat haar leven bepaalde. Een biografische, analytische tentoonstelling.

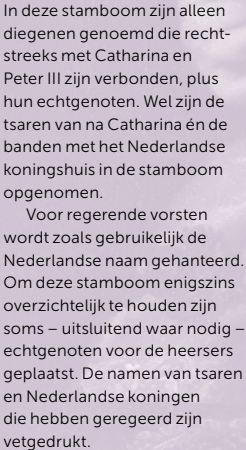
Die begint bij haar vroege jaren in Rusland, als jonge grootvorstin. Ze werd klein gehouden, moest veel slikken. Dat zij van daaruit ‘de Grote’ werd, is fascinerend. Terecht is het aanleiding geweest voor talloze boeken, toneelstukken en films. Soms uiterst barok, maar verrassend vaak accuraat en authentiek. Neem de verslagen van ambassadeurs, hovelingen en ‘beroemdheden’ die optekenden wat ze bij haar zagen en meemaakten. We weten daardoor veel. De legendarische Casanova pleitte bij haar – tevergeefs – voor officiële staatsloterijen, de Franse societyschilderes Vigée-Le Brun portretteerde haar kleindochters, de Britse arts Thomas Dimsdale gaf haar als eerste Europese monarch het vaccin tegen de pokken.

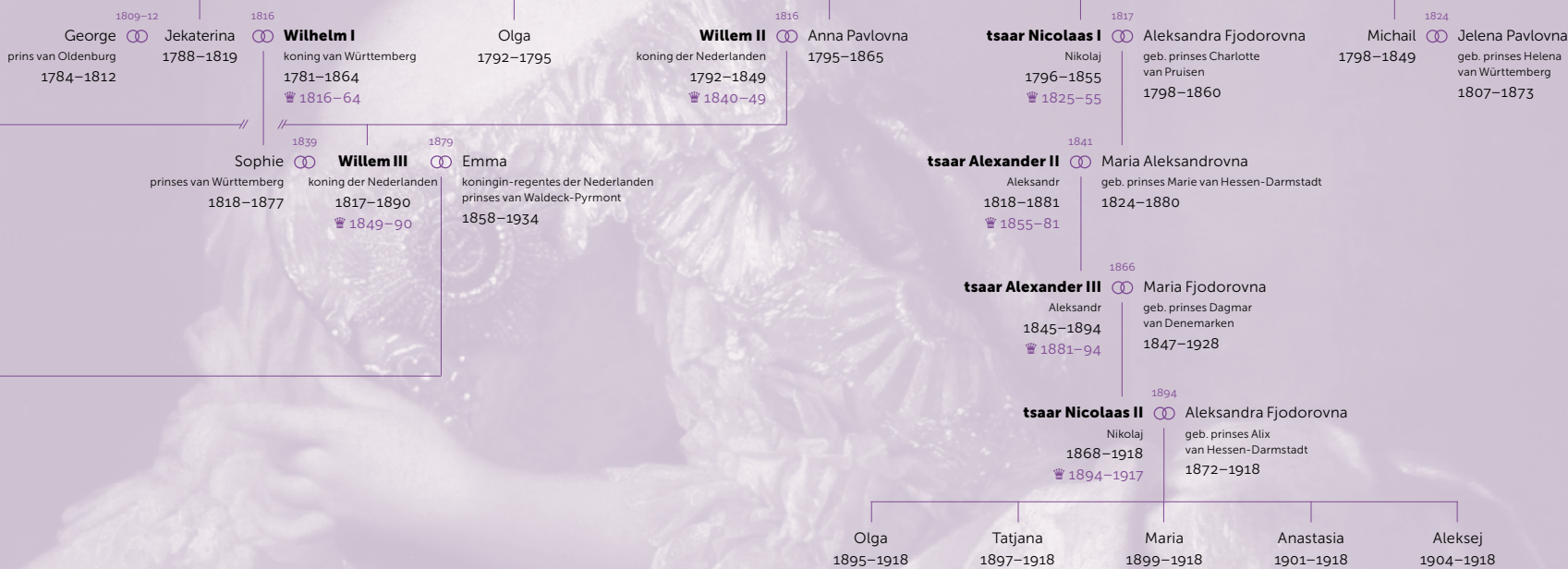
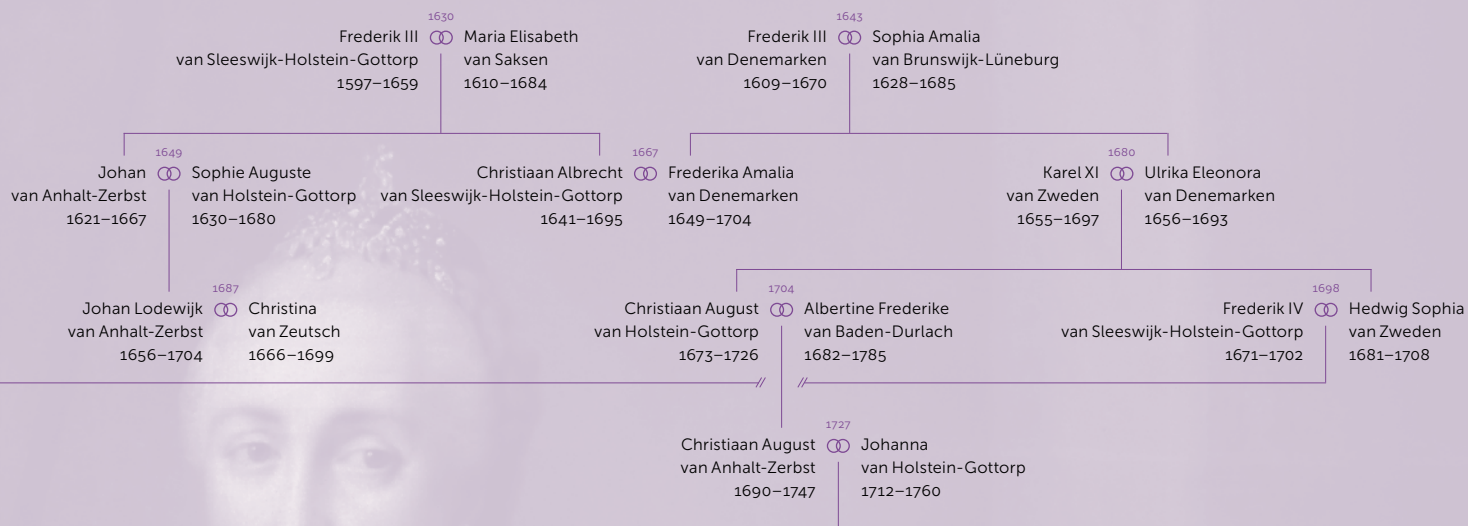
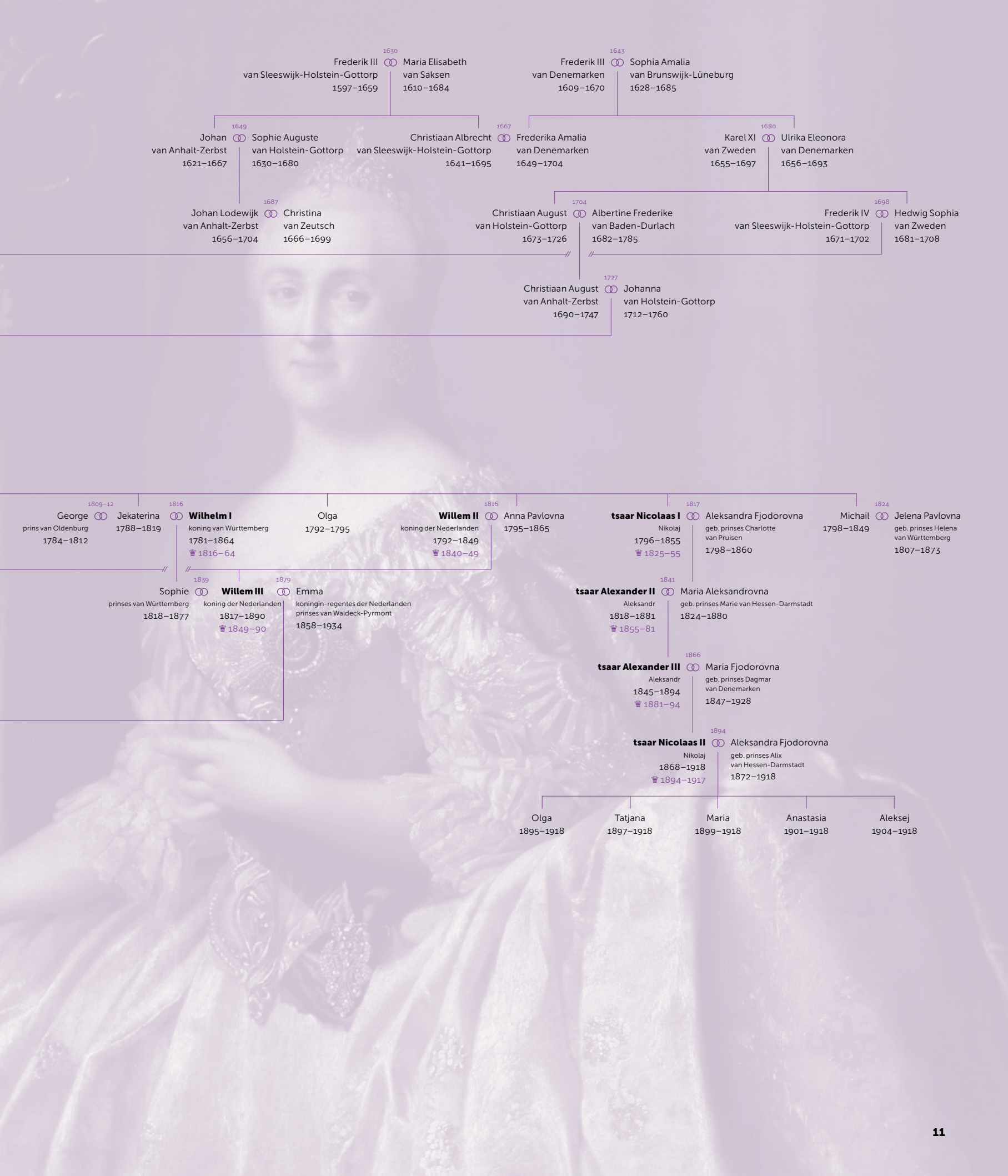
Uit hun impressies komt een charmante, gulle en gastvrije vrouw tot ons, zich volledig bewust van haar positie en verantwoordelijkheden en niet in de laatste plaats haar kansen. Ze onderging vernederingen, ze verkommerde en moet op enig moment hebben besloten het heft in eigen handen te nemen. Ze koos voor zelfontplooiing en zelfstudie en greep resoluut de macht toen dat kon.

Catharina documenteerde dit zelf, schreef uitgebreide memoires en correspondeerde, behalve met haar befaamde favoriet Potjomkin, ook met grootheden als Voltaire, Denis Diderot en baron von Grimm.

We stellen in Amsterdam dit fascinerende karakter centraal. We volgen het leven van Catharina in een Rusland dat een Europese grootmacht werd. We zien de persoonlijkheid achter die legendarische keizerin. We leren haar kennen. We zien meer dan het imago dat ze zelf schiep. We zien de diamant die ze zelf sleep.

Dat kunnen we alleen dankzij de trouwe steun van onze founder BankGiro Loterij, hoofdsponsors ABN AMRO en Heineken en sponsor Fugro. Veel dank zijn we weer verschuldigd aan de Vrienden van de Hermitage en de sponsors, fondsen en gulle gevers die de educatieve programma's van de Hermitage voor Kinderen steunen. Zodat legio Amsterdamse kinderen actief kennis kunnen maken met de fascinerende tsarina.

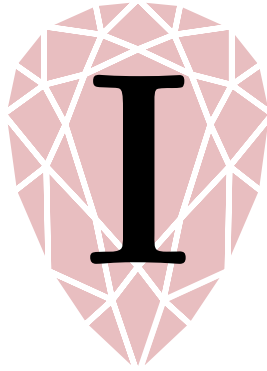

Catharina, *een ruwe steen wordt* *een schitterende diamant*

‘...de sprankelendste ster van het Noorden...’ Voltaire

7 Georg Christoph Grooth (1716–1749)
Portret van grootvorstin Jekaterina
Aleksejevna, 1745–46 (zie p. 109)

n een schertsend grafschrift, door de tsarina voor zichzelf opgesteld aan de vooravond van haar vijftigste verjaardag schreef Catharina de Grote:

Hier ligt Catharina de Tweede, geboren in Stettin op 21 april 1729. Ze kwam in 1744 naar Rusland om te trouwen met Peter III. Op haar veertiende had ze een drievoudig doel: haar man, Elisabeth en het volk behagen. Ze liet niets na om dit te bereiken. Gedurende

achttien jaar van verveling en eenzaamheid las ze tegen wil en dank vele boeken. Na bestijging van de Russische troon wenste ze goed te doen en probeerde ze haar onderdanen geluk, vrijheid en bezit te verschaffen. Ze vergaf makkelijk en koesterde jegens niemand haat. Ze was vergevingsgezind, makkelijk in de omgang, vrolijk van aard, met een republikeinse ziel en een goed hart, en ze had vrienden. Het werken viel haar makkelijk, ze hield van kunst en was graag onder de mensen.¹

Gaf ze hier een juiste karakterschets van zichzelf? Catharina schreef vrij vaak en met kennelijk plezier over zichzelf in haar *Aantekeningen* en in brieven aan haar talloze correspondenten. Onder tijdgenoten bezat Catharina een uitzonderlijk grote autoriteit, ook al zijn haar leven en karakter een grillige optelsom van zowel de deugden als de zonden van haar tijd. Voltaire, een van degenen met wie ze correspondeerde, had gelijk toen hij schreef over het geluk van de onderzoeker die honderd jaar later de geschiedenis van Catharina de Grote zou schrijven. En ook al zijn er vele biografieën van haar verschenen, ze is nog steeds een gecompliceerde, door geheimen en legenden omgeven persoonlijkheid. En de details van haar levensloop zijn ook nog steeds niet tot op de bodem uitgezocht.

De beschrijvingen van tijdgenoten en het oordeel dat onderzoekers uit later tijden over de Russische tsarina velden, spreken elkaar tegen. Er zijn veel herinneringen bewaard gebleven aan deze geboren Duitse prinses. Hierin wordt de waarheid vaak fantastischer voorgesteld dan welk verzinsel ook. Ze werd verafgoed, een godin genoemd, en tegelijkertijd gehaat, geminacht en zelfs uitgelachen. Voltaire noemde haar 'de sprankelendste ster van het Noorden'; de Franse ambassadeur graaf de Ségur sprak van haar ongewone talenten, ragfijne intellect, grootsheid en beminnelijkheid; de Oostenrijkse diplomaat prins Charles-Joseph de Ligne schreef over de grootsheid van haar genie. Tegelijkertijd memoreert de Franse baron de Corberon: 'Catharina is een weergaloze huichelaarster. Ze is een heilig boontje, teder, trots, majestueus, beminnelijk; maar diep in haar hart is ze alleen trouw aan zichzelf en volgt ze louter haar persoonlijke belangen, waarbij ze geen middel schuwt om die te verwezenlijken.'² De aan het Russische hof in de watten gelegde Diderot schreef na zijn persoonlijke ontmoetingen met Catharina in Petersburg: 'Ze heeft de ziel van een Brutus, maar het hart van een Cleopatra.' En de grote Russische dichter Poesjkin, die begin negentiende eeuw de tijd van Catharina de Grote bestudeerde, noemde de tsarina een gekroonde Tartuffe in een rok.

81 **Kunstenaar onbekend**
Portret van Catharina II met de tekst
van de Nakaz in handen, ca. 1770

Brons, koper, email, beschilderd, 15,8 x 13,5 cm
 (met lijst)

Catharina zit aan tafel en schrijft aan haar *Nakaz* (Instructie). Dit filosofisch-juridisch traktaat was in 1767 uitgegeven voor de afgevaardigden van de wetgevende commissie die bijeen was om een nieuwe verzameling wetten op te stellen.

‘...opdat de wetgeving beter op orde zou komen... daarvoor begon ik te lezen en daarna te schrijven aan de *Nakaz* voor de Wetgevende Commissie, en ik las en schreef twee jaar... en ik volgde enkel mijn verstand en mijn hart met het vurige verlangen naar nut, eer en geluk, en met de wens om het rijk tot de hoogste graad van welvaart te brengen, voor alle mensen en zaken, in wezen voor allen en voor een ieder in het bijzonder’ (Catharina II 1990, p. 477).

‘Dat boek, dat zo’n grote bekendheid geniet, werd in het Russisch vertaald, maar oorspronkelijk was het door Catharina eigenhandig in het Frans geschreven. Ze lieten het aan mij zien in de bibliotheek van Petersburg, en ik vond het prettig te zien dat het een tamelijk compleet uittreksel was van de onsterfelijke Montesquieu.’ (‘Cet ouvrage, devenu célèbre, avait été traduit en russe; mais l’original était tracé en français par la main de Catherine.

On me l’a montré à la bibliothèque de Pétersbourg, et je vis avec surprise que c’était un résumé assez complet des maximes de notre immortel Montesquieu.’ Ségur 1826, II, p. 215) **AS**

269 Twee armbanden met portret-miniaturen

St.-Petersburg, 1760–70
Goud, zilver, briljanten, bergkristal, miniaturen
met gouache en aquarel, 17 x 2,2 cm

De verzameling kostbaarheden van de Hermitage bevat vrij veel sieraden met miniatuurportretten: ringen, spelden en broches met afbeeldingen van één, soms twee personen. Een buitengewoon interessant en zeldzaam voorbeeld zijn twee gepaarde armbanden, elk bestaand uit zes portretten, afwisselend een man en een vrouw. De afbeeldingen zijn bedekt met dunne gepolijste plaatjes bergkristal, omlijst door een rand van minuscule briljanten. Met een gouden haakje aan de ene kant en een briljanten sluiting aan de andere is de armband makkelijk te openen en sluiten.

De afbeeldingen stellen leden van de Russische tsarenfamilie en hun naaste bloedverwanten voor en zijn gebaseerd op eigentijdse portretten. Op de linker armband zien wij van boven naar beneden: Frederik August van Anhalt-Zerbst, de jongere broer van Catharina; haar moeder, Johanna Elisabeth van Holstein-Gottorp; Christiaan August van Holstein-Gottorp, Catharina's grootvader van moederszijde; Carolina van Hessen-Kassel, de eerste echtgenote van Catharina's broer; Karel Frederik van Holstein-Gottorp, de vader van grootvorst Pjotr Fjodorovitsj (Peter III); de Russische tsarevna Anna Petrovna, echtgenote van Karel Frederik en de moeder van Pjotr Fjodorovitsj.

Op de rechter armband treffen we van boven naar beneden: grootvorstin Jekaterina Aleksejevna, de latere tsarina Catharina II; grootvorst Pjotr Fjodorovitsj, zoon van Anna Petrovna en Karel Frederik van Holstein-Gottorp, echtgenoot van Jekaterina Aleksejevna; nogmaals grootvorstin Jekaterina Aleksejevna; Christiaan August van Anhalt-Zerbst, vader van Catharina en echtgenoot van Johanna Elisabeth van Holstein-Gottorp; Louise Ulrike van Pruisen, echtgenote van Adolf Frederik en van 1751 tot 1771 koningin van Zweden; Adolf Frederik, koning van Zweden, de zoon van Christiaan August van Holstein-Gottorp.

Waarschijnlijk had de volgorde van de miniaturen geen strikte betekenis, maar werd gedictieerd door decoratieve doeleinden. **OK**

6 **Antoine Pesne (?)** (1683–1757)
Portret van Johanna Elisabeth van Anhalt-Zerbst, ca. 1746
Olieverf op doek, 143 x 110 cm
GE 5281 (paar met **cat. 5**)

Johanna Elisabeth (1712–1760), geboren prinses van Holstein-Gottorp, vorstin van Anhalt-Zerbst. Zuster van de Zweedse koning Adolf Frederik. Moeder van de Russische tsarina Catharina II de Grote. **MG**

5 **Antoine Pesne (?)** (1683–1757)
Portret van Christiaan August van Anhalt-Zerbst, 1725
Olieverf op doek, 139 x 110 cm
GE 5280 (paar met **cat. 6**)

Christiaan August (1690–1747), prins van Anhalt-Zerbst, diende in de garde van Frederik I van Pruisen. Nam deel aan veldtochten naar de Nederlanden (1709–10) en Italië (1711). Vanaf 1742 Pruisisch generaal-veldmaarschalk. Vader van de Russische tsarina Catharina II de Grote. **MG**

4 **Georg Gaspar Prenner**

(ca. 1720–1766)

Portret van Karl Sievers, 1755

Olieverf op doek, 114 × 83,5 cm

Karl Jefimovitsj (Karl Eduard von) Sievers (1710–1774), graaf, opperhofmaarschalk en generaal en chef. Kwam uit een oud adellijk geslacht dat oorspronkelijk uit het hertogdom Holstein stamde. Diende als koffieschenker aan het hof van Elisabeth. In 1744 benoemd tot kamerjonker aan het hof van grootvorst Pjotr Fjodorovitsj. Werd naar Berlijn gestuurd om een bruid te zoeken voor de Russische troonopvolger en gaf een positief advies over prinses Sophia van Anhalt-Zerbst. Als teken van dankbaarheid benoemde Catharina na haar troonsbestijging Sievers tot opperhofmaarschalk. **NBc**

De caleidoscoop van onverbloemde vleierij, officiële loftuitingen en boosaardige verkettering wakkeren de belangstelling voor haar alleen maar aan en benadrukken nog haar uitzonderlijke persoonlijkheid. Zij was een toonaangevende staatsvrouw en succesvolle, vooruitziende politica. In Rusland is Catharina in haar grootse projecten en grandioze verworvenheden alleen te vergelijken met Peter de Grote, en zij hield zich terecht voor een directe erfgenaam en voortzetter van zijn beleid.³

Het toeval had Catharina naar Rusland gebracht.

Prinses Sophia van Anhalt-Zerbst

Tegen ieders voorstellingsvermogen in werd Sophia Auguste Frederika van Anhalt-Zerbst (1729–1796), prinses van een klein Duits vorstendom, tsarina van Rusland en daarmee de machtigste heerseres van Europa. Ze had helemaal geen recht op de troon, maar heerste ruim vierendertig jaar (van 1762 tot haar dood) over het gigantische Russische keizerrijk. Die duur is alleen overtroffen door de 43-jarige heerschappij van Peter de Grote, van 1682 tot 1725. Catharina's bewind valt zonder overdrijving te typeren als een tijdperk van Russische macht en glorie en een bloeiperiode van het hof. Net als Peter kreeg ze al bij leven de titel 'de Grote' toegekend. Zelfs Voltaire noemde haar zo in zijn brieven.

In 1741 had in St.-Petersburg de derde paleisrevolutie plaatsgevonden sinds de dood van Peter de Grote in 1725. Peters dochter Elisabeth, toen 31, had zich met steun van de garde uitgeroepen tot tsarina. Zij was zich bewust van de onwettigheid van haar machtsgreep. Haar verdere leven zou ze voortdurend bang zijn voor een nieuwe putsch. Toch zag ze af van terechtstelling van de door haar onttroonde 'familie Van Brunswijk' (de door tsarina Anna als opvolger aangewezen babytsaar Ivan VI en zijn ouders Anna Leopoldovna, de regentes, en Anton Ulrich van Brunswijk), en ze legde de gelofte af nooit een doodvonnis te ondertekenen. Sinds ze tsarina was, deed de religieuze en bijgelovige Elisabeth 's nachts geen oog meer dicht. Ze was bang om alleen te zijn en veranderde voortdurend van slaapplek, zodat ze vaak met haar hele hofhouding van het ene paleis naar het andere verhuisde. Onder haar leidde het Russische hof een nachtelijk bestaan.

Net als Catharina na haar deed Elisabeth alles om op de troon te blijven. Ze was er vooral op gespitst een nieuwe dynastieke lijn te consolideren van directe nazaten van Peter de Grote, in plaats van die van Peters halfbroer Ivan (zoals tsarina Anna en Ivan VI). Dit moest een garantie zijn voor haar eigen veiligheid. De ongetrouwde, kinderloze Elisabeth⁴ had meteen na haar kroning in Moskou haar neef hertog Karel Peter Ulrich van Holstein-Gottorp aangewezen als troonopvolger. Hij was een kleinzoon van Peter de Grote, zoon van Elisabeths zuster Anna Petrovna, die door Peter was uitgehuwelijkt aan hertog Karel Frederik van Holstein-Gottorp. Elisabeth had de grootste haast om haar plannen uit te voeren. In 1742, een jaar na de paleiscoup, werd de al vroeg wees geworden veertienjarige Karel Peter Ulrich, die net al tot opvolger van de Zweedse troon was gekozen, op Elisabeths bevel in allerijl heimelijk naar Rusland gebracht. Datzelfde jaar deed hij afstand van de Zweedse troon en nam het orthodoxe geloof en een nieuwe naam aan: Pjotr (Peter), ter ere van zijn vermaarde grootvader. Tegelijk begon de zoektocht naar een bruid, die de raderen van de geheime Europese diplomatie in gang zette en het Russische hof heel wat hoofdbrekens bezorgde. De keus van de tsarina viel ten slotte op Sophia Auguste Frederika. Daarmee vielen onder meer de dochters van respectievelijk de Engelse, de Franse en de Poolse koning af. De hele politieke wereld van Europa stond versteld van deze ongebruikelijke maar weloverwogen keuze van de Russische tsarina, geleid door zowel persoonlijke motieven als het landsbelang. De prinses stamde uit het gezin van de onbemiddelde hertog van Anhalt-Zerbst, die in dienst was van de Pruisische koning, en Elisabeth ging ervanuit dat Sophia en haar familieleden, die in Europa geen gewicht in de schaal legden, niet veel eisen zouden stellen en haar en Rusland weinig last zouden bezorgen. Sterker nog, Elisabeth veronderstelde dat ze de echtgenote van haar neef naar believen kon plooiën. Van de toekomstige grootvorstin werd slechts één ding verwacht: een troonopvolger baren en dus de voortzetting van de dynastie garanderen.

280 Spiegel, twee kandelaars en een toiletgarnituur

India, Dekan-plateau, Karimnagar, 1740–60
Zilver, filigrein, glas, mahoniehout (*Swietenia*)
(spiegel), kristal, glad zilver (flacons), verguld
(plateau)

In de zeventiende en achttiende eeuw ontstond in Europa een traditie om een bruid een spiegel en een toiletgarnituur te schenken. Deze werden aan iedereen getoond als symbool van rijkdom en voorname afkomst.

In de Pruisische vorstendommen kwam halverwege de achttiende eeuw een voorliefde op voor exotische oosterse voorwerpen van zilver, uitgevoerd in luchtig opengewerkt filigrein, gevlochten dunne draadjes.

Grootvorstin Jekaterina Aleksejevna, de latere Catharina II, kreeg op haar bruiloft in 1745 enkele van zulke toiletsets cadeau. Twee daarvan zijn nog bekend, respectievelijk Chinees en Indisch. Het Indische garnituur is uitgevoerd in identiek vlechtwerk van zilverdraadjes in de vorm van komma's. Sommige details bevatten Indische motieven, zoals anjers en weelderige rozen. De set bestaat uit een spiegel en een groot kistje op een plateau, dat in het midden moest staan, met daaromheen, symmetrisch opgesteld op een tafeltje, twee kandelaars, vier paar doosjes met dekseltjes en twee paar reukflacons voor verstuuiving van rozenwater op onderzetters. De spiegel en de kandelaars hebben een Europese vorm, de overige onderdelen een oosterse. Maar al deze voorwerpen werden in Europa gebruikt als toiletaccessoires voor een dame.

Een soortgelijk garnituur bezat de Engelse koningin Charlotte (reg. 1761–1819), maar dat is niet bewaard gebleven. Een aantal overeenkomstige voorwerpen bevindt zich in kasteel Knole House in Kent. Precies zo'n toiletset is ook te zien op de tafel tussen twee ramen in een aquarel uit 1770–80 (Ashmolean Museum, Oxford) die natuurvorser en verzamelaar lady Impey in haar huis in India voorstelt.

Het Indische toiletgarnituur van Catharina, dat wordt vermeld in de *Inventaris van kostbare zaken die zijn opgenomen in de Armitage* uit 1789, is in de laatste jaren gereconstrueerd. Tegenwoordig mogen we dit garnituur beschouwen als een unicum. **MM**

199 Catharina II te paard

Duitsland (Saksen), Porzellanmanufaktur Meissen, 1770

Model: Johann Joachim Kaendler

Porselein, beschilderd in bovenglazuur, verguld, h 25,5 cm

Dit model uit 1770 van de hand van de modelmeester van de porseleinmanufaktur in Meissen, Johann Joachim Kaendler, gaat terug op een geschilderd origineel van Vigilius Eriksen, de hofschilder van Catharina. Eriksen schilderde het ruiterportret enkele dagen na de paleisrevolutie van 28 juni (9 juli) 1762 die haar aan de macht bracht. Na de eerste variant vervaardigde de kunstenaar zelf nog een aantal kopieën ervan (**cat. 17**). Het portret kreeg al spoedig een officiële status voor propagandadoeleinden (zie het artikel van Jelizaveta Renne, pp. 115–17). In deze context moeten we ook de porseleinfiguur op de tentoonstelling bezien. Deze was vermoedelijk besteld als paar bij een bestaande figuur die tsarina Elisabeth te paard voorstelde, waarvoor het model al in 1748 door Kaendler was gemaakt. **LL**

In 1744 kwamen de prinsessen van Anhalt-Zerbst (de verloofde en haar moeder) in Rusland aan. Ze werden aan de grens met eerbetoen verwelkomd en waren verrukt van het plechtige onthaal, de schitterende vooruitzichten en van Elisabeth zelf, de beeldschone en machtige heerseres over het immense land. De jonge Sophia viel ook bij haar aanstaande en de tsarina in de smaak; ze werd vertroeteld door Elisabeth, stond bij de hovelingen in het middelpunt van de belangstelling en werd bedolven onder kostbare geschenken. Haar moeder schreef aan de achterblijvers in Zerbst: ‘...onze dochter heeft op het hele Russische hof een zeer goede indruk gemaakt, en zowel de tsarina als de troonopvolger bemint haar teder; de zaak is beklonken!’⁵

Door in 1744 het orthodoxe geloof aan te nemen – zoals van alle troonopvolgers en hun echtgenoten werd geëist – verbrak Sophia Auguste Frederika de belofte aan haar vader om niet van religie te veranderen. Bij de voltrekking van het orthodoxe doopritueel legde Sophia haar geloofsbelijdenis in zuiver Russisch af, waarmee ze de tsarina en de hovelingen tot tranen toe roerde. Ze nam de nieuwe naam Jekaterina (Catharina) Aleksejevna aan, ter ere van de moeder van tsarina Elisabeth, die precies eender heette.

In 1745 vond de weelderige bruiloft van Peter en Catharina plaats, naar voorbeeld van recente koninklijke trouwerijen in Europa. De feestelijkheden gingen gepaard met luisterrijke bals, maskerades, parades en volksfestijnen, die tien dagen duurden. Grootvorst Pjotr Fjodorovitsj was zeventien, grootvorstin Jekaterina Aleksejevna zestien.

Een ongelukkig huwelijk

Al snel na de bruiloft liep de verhouding tussen beide echtelieden spaak. In karakter, interesses en opvattingen stonden ze lijnrecht tegenover elkaar; de twee waren in alles elkaars tegenpolen. Graaf de Ségur schreef: ‘Dit huwelijk was ongelukkig; de natuur, die de jonge grootvorst karig had bedeed, was met haar gaven uiterst gul geweest voor Catharina. Alsof door een vreemde gril van het lot de echtgenoot de kleinzieligheid, inconsistentie en talenteloosheid van een ondergeschikte had gekregen, en zijn echtgenote het verstand, de moed en doortastendheid van een man die voor de troon geboren is. Inderdaad zou de een kort na zijn troonsbestijging als een schicht verdwijnen, terwijl de ander zich er glansrijk voor lange tijd wist te handhaven.’⁶

De kortzichtige, infantiele grootvorst was regelmatig dronken en vermaakte zich uitsluitend met het spelen met soldaatjes en militaire exercities, en niet alleen verloor hij al snel Catharina’s respect, maar wekte ook haar openlijke weerzin. En dat hij goed viool speelde en van muziek hield, maakte Catharina razend, want de grootvorstin was toondoof en wees daarom alle muziek af. Later schreef ze dat na een bezoek van haar man het lezen van het allersaaste boek haar nog een verrukkelijk tijdverdrijf scheen.⁷ Afgezien daarvan veronachtzaamde de grootvorst zijn echtelijke plichten, knoopte affaires aan met hofdames en beledigde voortdurend zijn vrouw. Alleen hun angst voor de almachtige tsarina en de hoop op hun toekomstige heerschappij hield de echtelieden samen.

Elisabeth was ook allerminst over de troonopvolger te spreken. In haar geschriften liet zij zich vaak zeer negatief over hem uit: ‘Mijn neef is een gedrocht, de duivel hale hem’, ‘Die verdomde neef van me hangt me zo de keel uit, erger kan niet.’⁸ Toch was Pjotr Fjodorovitsj niet het monster zoals het beeld toentertijd en ook later hardnekkig aan de openbare mening werd opgedrongen – in de eerste plaats door Catharina zelf en haar medestanders. De tragiek van de grootvorst zat in zijn slappe karakter, zijn infantiliteit en zijn angst voor Rusland.

De eerste achttien jaar van Catharina’s leven in Rusland waren een regelrechte nachtmerrie. Al die tijd bevond ze zich in de maalstroom van gevaarlijke intriges aan het Russisch hof, onophoudelijk in angst, met een echtgenoot van wie ze niet hield en een argwanende tsarina die haar nauwlettend in de gaten hield. Bovendien had Elisabeth haar langverwachte

47 **Louis Binet** (1744–1800)

naar origineel van Crescent

Portret van Sergej Saltykov,

1750–1800

Gravure met burijn op papier, 30,5 × 23,5 cm

Sergej Vasiljevitsj Saltykov (1726–?), Russisch edelman, zoon van generaal-stafchef en generaal-politiemeester van St.-Petersburg Vasili Saltykov. Russisch gezant in Hamburg, Parijs en Dresden, gunsteling van Catharina. Verbleef in 1754–55 aan het koninklijke hof in Zweden, waar hij heen was gestuurd om de geboorte van Catharina’s zoon grootvorst Pavel Petrovitsj mee te delen. Volgens sommigen was dit omdat Saltykov zelf de vader van Pavel Petrovitsj was. Werd meteen na de troonsbestijging van Catharina als gezant in Frankrijk benoemd. De diplomatieke betrekkingen met dat land waren in de tijd van de Zevenjarige Oorlog, waarin de anti-Pruisische coalitie uiteenviel, tamelijk gespannen. Aan het hof van Lodewijk XV in Versailles bleek Saltykov de zaken niet goed in de hand te hebben. Hij maakte schulden en werd in 1764 teruggeroepen. Vervolgens diende hij als gezant aan het hof van de keurvorst van Saksen. Jaar en plaats van overlijden zijn onbekend. Er wordt beweerd dat Saltykov was afgereisd naar Frankrijk en daar tijdens de Franse Revolutie is omgekomen. **12**

3 **Lukas Konrad Pfandzelt** (1716–1788)
Portret van tsaar Peter III, 1761
 Olieverf op doek, 106 x 82,5 cm

Peter III (Karel Peter Ulrich van Holstein-Gottorp, 1728–1762), vanaf 1761 (in de Gregoriaanse kalender 1762) tsaar van Rusland. Afgezet middels een paleisrevolutie die zijn echtgenote Catharina II aan de macht bracht.

Lukas Pfandzelt was niet alleen schilder, maar ook kunsthandelaar. Bovendien restaureerde hij veel van de schilderijen die Catharina aankocht, vooral de werken die uit de collectie van graaf Heinrich von Brühl werden gekocht in 1768. **MG**

zoon Pavel, die in 1754 geboren was, van haar afgenomen. De tsarina had besloten de kleine grootvorst zelf op te voeden. Ze had inmiddels haar conclusies over haar neef getrokken, en er werd zelfs beweerd dat ze de losbandige vader te zijner tijd wilde passeren en de troon zou overdragen aan diens zoontje Pavel.

Nog altijd is niet opgehelderd wie de echte vader van deze later tsaar Paul I (1796–1801) was: Catharina's wettige echtgenoot, die volgens de toen algemene opinie geen kinderen kon verwekken, of (met de zegen van Elisabeth zelf) Catharina's eerste favoriet Sergej Saltykov (**cat. 47**, p. 21). Overigens werd Saltykov direct na de geboorte van het jongetje Rusland uit gestuurd op een lange diplomatieke missie.

Opleiding tot tsarina

Nadat Catharina haar zoon ter wereld had gebracht, had Elisabeth haar niet meer nodig. Peter had zijn eigen leven en was bovendien verwickeld in allerlei affaires, en het echtpaar zag elkaar zelden. De jonge grootvorstin beraadde zich steeds vaker op haar lot, temeer daar de spanningen in haar relatie met de tsarina en met haar man opliepen. Elisabeth praatte maandenlang niet met haar.

Hoewel Catharina in een van haar (niet voor niets geschreven) brieven Elisabeth zelfs vroeg haar terug naar huis te laten gaan, was het beslist niet haar bedoeling Rusland te verlaten. Bovendien had ze niets om naar terug te keren: haar vader was in 1747 gestorven, en haar moeder was voornamelijk op reis door Europa. Zoals later duidelijk zou worden, bereidde de intelligente, sluwe en van nature eerzuchtige Catharina zich in deze jaren voor op de Russische troon. Het stond voor haar toen al vast dat Peter volkomen ongeschikt was om het land te regeren, en haar eigen tegenslagen waren voor haar een stimulans

zich in de strijd om de troon te werpen. Catharina was koppig en consequent in haar streven. Ze wist de in die omstandigheden enige betrouwbare strategie te vinden die haar niet alleen liet overleven maar ook aan de macht zou brengen. In haar latere *Aantekeningen* bekende zij openlijk en cynisch: 'Dit... was de conclusie die ik trok zodra me duidelijk was dat ik in Rusland was beland om er te blijven, en die ik nooit of te nimmer uit het oog verloor: **1** de grootvorst behagen, **2** de tsarina behagen, **3** het volk behagen. Ik wilde al deze drie zaken uitvoeren, en als het me niet lukte, zouden ofwel de (gewenste) [duistere, vert.] objecten het niet laten geschieden, ofwel de Voorzienigheid zou het me niet gunnen; want ik heb waarlijk niets nagelaten om dit te bereiken: gediensstigheid, onderworpenheid, respect, de wens om te behagen, de wens om me te gedragen zoals het hoort, oprechte afhankelijkheid – alles zette ik van 1744 tot 1761 voortdurend hiervoor in.'⁹

De grootvorstin liet niets onbeproefd om haar omgeving gunstig te stemmen, hun liefde en afhankelijkheid te winnen, en ze probeerde altijd tegen iedereen vrolijk, voorkomend, attent en beleefd te zijn: 'Meer dan ooit probeerde ik de genegenheid te winnen van alle mensen, groot en klein. Niemand werd door mij vergeten; ik had me de regel gesteld te denken dat ik iedereen nodig had, dat ik hoe dan ook aller liefde moest verwerven, en daarin ben ik geslaagd.'¹⁰ Graaf Stanislaus August Poniatowski (**cat. 49**, p. 100) was een van Catharina's eerste favorieten, die later dankzij haar koning van Polen werd. Hij heeft een geschreven portret van Catharina nagelaten: 'Haar verblindend blanke gelaat met de helle kleuren contrasteerde fraai met haar donkere haar; ze had enorme blauwe, uiterst expressieve ogen met heel lange wimpers, een exquise neus en een mond die tot zoenen uitnodigde, en zeer fraaie armen en benen; ze was slank, eerder lang dan klein van stuk, haar tred was licht en vol gratie, de klank van haar stem was uiterst aangenaam en haar lach was altijd net zo vrolijk als haar gemoedsgesteldheid.'¹¹

De door haar man verlaten Catharina was aan zichzelf overgeleverd. Het hofleven onder Elisabeth stond in het teken van festiviteiten, bals en maskerades, waaraan ook Catharina deelnam. Ze hield ervan zich te verkleeden, droeg graag mannenkostuums en hield van dansen. Maar in het weelderige hofleven met zijn oneindige vermaak, voortdurend door een menigte omgeven, voelde de grootvorstin zich moederziel alleen. Het voorjaar en de zomer brachten Catharina en Peter door in het paleiscomplex Oranienbaum even buiten St.-Petersburg. Daar leerde ze paardrijden, en ze werd een uitmuntend amazone. Ze wandelde veel in de omliggende parken, hield van jagen en zeereisjes. Geleidelijk bracht ze steeds meer tijd met lezen door en vulde zo zelf de leemten in haar ontwikkeling. Ze leerde Russisch, verdiepte zich in de geschiedenis van Rusland en de wereld, in filosofie en politieke traktaten. Geleidelijk aan namen boeken haar steeds meer in beslag, en jarenlang bleef lezen haar favoriete bezigheid. Haar lievelingsboeken indertijd waren werken van klassieke schrijvers als Cicero, Plato en Tacitus. Ook las ze graag eigentijdse Franse literatuur en filosofie, en zo maakte ze kennis met de ideeën van de Franse Verlichting. In haar bibliotheek stond de beroemde *Encyclopédie* van Diderot¹² naast werken van Montesquieu, Racine en Corneille. In Voltaire vond ze de ware gids van de Franse Verlichting. Hem schreef ze in 1763: 'Ik zal mij er dus toe beperken in proza te zeggen dat ik de schrijver zeer verplicht ben. Sinds ik zelf de beschikking kreeg over mijn tijd, las ik tot 1746 alleen romans. Toevalligerwijs kreeg ik zijn werk in handen: ik kon er geen genoeg van krijgen en ik wilde alleen nog boeken die net zo goed geschreven waren en waaruit net zo veel te leren viel.'¹³

Voorbereiding op de macht

Elisabeths ziekte, eind jaren vijftig, wekte beroering in de samenleving. Aan het hof heersten verwarring en onzekerheid over de toekomst. In politieke kringen en in de garde was de toekomst van Rusland het gesprek van de dag, en steeds vaker vielen daarbij de namen van de grootvorst en zijn echtgenote. De twee gaven volop aanleiding tot praatjes: het contrast tussen die slappe dwaas van een toekomstige tsaar en zijn betoverende echtgenote was al te scherp en zichtbaar. Aan het hof bezag men Peter met groeiend wantrouwen en angst.

Elisabeth vermoedde dat de intelligente en praktische Catharina een dubbelleven leidde en verdacht haar van intriges en misschien een samenzwering. Daarom mocht de grootvorstin met niemand corresponderen, zelfs niet met haar moeder. Hoewel het Catharina ten strengste verboden was zich in politieke aangelegenheden te mengen, was ze niet alleen op de hoogte van de belangrijkste politieke projecten, maar onderhield ze ook heimelijk contacten met tal van politici en invloedrijke figuren, onder wie Frederik de Grote (**cat. 13**, p. 88) en haar eigen moeder. Deze was eerder Rusland uit gezet vanwege haar politieke intriges en spionage voor de Pruisische koning. Catharina bemoeide zich bovendien actief met de ingewikkelde politieke betrekkingen tussen Rusland en Pruisen tijdens de Zevenjarige Oorlog van 1756–63. Zo kwam het Elisabeth ter ore dat de onbegrijpelijke aftocht van het Russische leger uit Pruisen na een klinkende overwinning in de slag bij Groß-Jägersdorf op 19 (30) augustus 1757, net toen Frederik op het punt stond te capituleren, was uitgelokt door kanselier Aleksej Bestoezjev-Rjoemin (**cat. 42**, p. 62), met wie Catharina nauwe contacten onderhield. Toen Bestoezjev-Rjoemin in het voorjaar van 1758 werd gearresteerd en verbannen naar Siberië, had Catharina een pijnlijk onderhoud met de tsarina en moest ze alle zeilen bijzetten om haar positie veilig te stellen. Vanaf toen begon zij zich actief voor te bereiden op de strijd om de macht. Van haar man en de tsarina had ze niets goeds meer te verwachten.

48 **Alexander Roslin** (1718–1793)
Portret van Zachar Tsjernysjov,
1776–77
Olieverf op doek, 142 x 116 cm

Zachar Grigorjevitsj Tsjernysjov (1722–1784), graaf, vooraanstaand militair en staatsman. Van 1744 tot 1748 kamerjonker aan het hof van grootvorst Pjotr Fjodorovitsj (in 1762 tsaar Peter III). Luitenant-generaal in de Zevenjarige Oorlog. Na de troonsbestijging van Catharina bevorderd tot generaal-stafchef en onderscheiden met de orde van Sint Andreas. Vanaf 1763 vice-president, vanaf 1773 president van het Militair College (ministerie van oorlog) en generaal-veldmaarschalk. In 1774 benoemd tot gouverneur generaal van Wit-Rusland.

Tsjernysjov is hier afgebeeld in het uniform van generaal-veldmaarschalk, met de sjerp van Sint-Andreasorde. Op de achtergrond een borstbeeld van Catharina. **JR**

25 **Ozias Humphry** (1742–1810)

Portret van vorstin Jekaterina

Dasjkova, met monogram in een carnet, ca. 1770

Aquarel en gouache op been, 4,9 x 3,8 cm

Vorstin Jekaterina Romanovna Dasjkova (1743–1810), geboren Vorontsova, werd opgevoed in het huis van haar oom, vicekanselier Michail Vorontsov. Haar peetouders waren tsarina Elisabeth en de toekomstige tsaar Peter III. In 1762 was ze actief betrokken bij de coup die Catharina de Grote op de troon bracht. Als beloning kreeg de vorstin de Sint-Catharina-orde, maar haar persoonlijke ambities bleven onbevredigd. Van 1783 tot 1796 was zij directeur van de Petersburgse Academie van Wetenschappen en president van de Russische Academie. Deze had als hoofdtaak de uitgave van een *Verklarend woordenboek van de Russische taal*. In 1789 was zij de eerste vrouw die werd gekozen tot lid van de American Philosophical Society. Ze is auteur van een aantal literaire werken, waarvan de *Memoires van vorstin Dasjkova* het belangrijkste zijn (voor het eerst uitgegeven in 1840 in Londen).

Vorstin Dasjkova ondernam enkele grote reizen door West-Europa. Dit portret kwam tot stand tijdens haar verblijf in Engeland in 1770. In de boekhouding die Ozias Humphrey bijhield vinden we een aantekening van begin november 1770: ‘Princess Des Askan for her portrait £ 12 12s od’. In dit geval mogen we gerust aannemen dat met ‘Princess Des Askan’ vorstin Dasjkova bedoeld is. Het kwam geregeld voor dat ongewoon klinkende buitenlandse namen op zo’n manier werden verbasterd. Het is dan ook zeer waarschijnlijk dat de genoemde aantekening slaat op deze miniatuur.

Op het portret is de vorstin afgebeeld met de sjerp en de ster van de Orde van Sint Catharina. **JA**

De grootvorstin omringde zich met personen die ze kon vertrouwen. Ze trad in contact met buitenlandse diplomaten om politieke steun en geld te verwerven. Belangrijk was Charles Hanbury-Williams, vanaf 1755 Brits ambassadeur in Rusland. Deze probeerde bewust een innige band met haar te krijgen en mengde zich nadrukkelijk in haar relatie met zijn secretaris, Stanislaus August Poniatowski, via wie hij hoopte haar te kunnen beïnvloeden. De Britten leenden de grootvorstin geld, waaraan ze altijd gebrek had, via Hanbury-Williams en consul-generaal baron Wolfe.¹⁴ Al in 1756 schreef Catharina aan Hanbury-Williams: ‘U kunt er zeker van zijn dat ik niet de stille, slappe rol van de koning van Zweden zal spelen. Ik zal ten onder gaan of ik zal heersen.’ Toen de gezondheid van Elisabeth op 11 (22) augustus 1761 verslechterde, schreef ze hem dat zij medestanders om zich heen verzamelde en alles gereedmaakte voor wat komen ging.¹⁵ Zowel Peter als Catharina verwachtte niet alleen dat de tsarina spoedig zou overlijden, maar hoopte er zelfs op, al was elk zijn eigen plannen aan het smeden.

De korte regering van Peter III

Tsarina Elisabeth overleed in december 1761 (januari 1762), 52 jaar oud, na twintig jaar geregeerd te hebben. De nieuwe tsaar Peter III was 35. Hij was openlijk verheugd over Elisabeths dood. Nadat hij eindelijk vrijheid en onbeperkte macht had gekregen, leek hij nog meer een Holsteiner te worden dan hij vóór zijn komst naar Rusland was geweest. De karakterloze, laffe Peter was bang voor Russen en noemde Rusland een vervloekt land. Zijn optreden als tsaar werd gedicteerd door zijn beperkte verstand en politieke onbenul. Eenmaal heerser over het gigantische Rusland ontpopte hij zich als een trouw onderdaan van de Pruisische koning, met wie hij ogenblikkelijk vrede en een verbond sloot. Gevolg was dat de politieke lijn van Elisabeth werd verbroken, de Russische alliantieverdragen met Frankrijk en Oostenrijk werden geschonden en de successen van het Russische leger in de Zevenjarige Oorlog in rook opgingen. Peter had alleen Holstein voor ogen toen hij Rusland wilde

Uitgegeven door

Museumshop Hermitage Amsterdam
Verspreiding in de boekhandel
WBOOKS
wbooks.com
info@wbooks.com

Catalogus van de tentoonstelling
*Catharina, de Grootste. Zelfgeslepen
diamant van de Hermitage* van 18 juni
2016 tot en met 15 januari 2017,
georganiseerd door Staatmuseum de
Hermitage Museum in St.-Petersburg
en de Hermitage Amsterdam

ISBN 978-90-78653-60-8 Nederlands
ISBN 978-90-78653-61-5 Engels

Oplagen

Nederlands 3250 exemplaren
Engels 1000 exemplaren

Copyright

© State Hermitage Museum,
St Petersburg 2016
© Museumshop Hermitage Amsterdam
2016

Alle rechten voorbehouden. Niets
uit deze uitgave mag worden
verveelvoudigd, opgeslagen in een
geautomatiseerd gegevensbestand,
of openbaar gemaakt, in enige vorm
of op enige wijze, hetzij elektronisch,
mechanisch, door fotokopieën of op
welke andere manier, zonder vooraf-
gaande schriftelijke toestemming van
de uitgever.

Als 16-jarige Duitse prinses trouwt Catharina de Grote met de toekomstige Russische tsaar Peter III. In 1762 zet ze hem af en bestijgt zelf de troon. Catharina blijft 34 jaar keizerin.

Ondanks tegenslagen brengt ze veel tot stand. Ze breidt haar rijk uit met onder meer de Krim. Catharina is bekend om haar enorme passie voor de kunsten en brengt een van 's werelds grootste kunstcollecties bijeen. Ze is een verlicht despoot, die correspondeert met de Franse filosofen Voltaire en Diderot. Ze heeft een fijne neus voor getalenteerde mensen om haar te ondersteunen, zoals de gebroeders Orlov en haar belangrijkste minnaar, Grigori Potjomkin. Zo wordt Catharina de schitterende diamant die zij zelf slijpt.

250 jaar nadat zij met een opzienbarende kunstaankoop de Hermitage stichtte, brengt de Hermitage Amsterdam het levensverhaal van Catharina de Grote. Dit boek ontrafelt haar leven en schetst haar karakter. Het is de catalogus van de gelijknamige tentoonstelling: een juwelenkist met schitterende persoonlijke bezittingen zoals japonnen, sieraden, cameeën, snuifdozen, prachtige schilderijen en beeldhouwwerken uit haar verzameling en portretten van haar vrienden en geliefden.

ISBN 978-90-78653-60-8

